

A FŐÁLLÁSON KÍVÜL VÉGZETT TEVÉKENYSÉGEK NÉHÁNY TÁRSADALMI POLITIKAI HATÁSA

HALÁSZNÉ HETESI ERZSÉBET

Az elmúlt néhány évben mind a szocialista, mind a polgári közgazdasági irodalomban megkülönböztetett jelentőséget kapott egy új és szokatlanul nagy intenzitással terjedő gazdasági jelenség: a dolgozók által a főálláson kívül, szabadidőben végzett tevékenységek, és a hivatalos munkabéren kívül zajló jövedelem — átcsoportosulások területe. Szinte egyidőben — de eltérő körülmények között — vetődött fel a problémával való foglalkozás szükségszerűsége keleten és nyugaton egyaránt.

Az eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok között keletkező új jelenségeknek van néhány hasonló vonásuk, de az alapvetően más termelési viszonyok között jelentkező problémáknak mások az okai és mások a megoldási lehetőségek is.

A szocialista országokban — elsősorban hazánkban — a kérdés felmerülésének a politikum és a morál volt a fő mozgatórugója. A dolgozók, amikor szabadidejük egy részét munkavégzésre feláldozzák, dönthetnek, hogy e pótlólagos befektetéseket a szocializált gazdasági szektoron belül (túlóra, mellékállás, másodállás), vagy azon kívül (kistermelés, háztáji stb.) eszközlik. De mi készteti a dolgozót arra, hogy a szabályozott, hivatalos munkaidőn túl még szabad idejében is dolgozzon? Természetesen a dolgozók magatartását számtalan tényező befolyásolja, mégis általában elmondható, hogy a munkavállalók jövedelmük növelésére hajlandók nagyobb erőfeszítéseket tenni, éspedig ott, ahol ezek a pótlólagos erőfeszítések a legjobban ellentételeződnek. A szabadidőben végzett pótlólagos tevékenységek tehát általában pótlólagos jövedelmeket eredményeznek, amelyek jelentősen módosíthatják és módosítják is az államilag szabályozott úton kialakult lakossági jövedelem-viszonyokat. Bizonyos esetekben növelhetik, más esetekben nivellálhatják a kialakult jövedelem-differenciákat. A nivelláló, egyenlősítő tendenciák velejárói voltak a szocialista társadalom fejlődésének, érvényesült az a helyes és szükséges elv, hogy a jövedelem-különbségek ne öltsenek túlzott mértéket.

Ez lehet az oka annak is, hogy a pótlólagos tevékenységek terjedésének kezdeti szakaszában jelentkező — főleg a szocialista szektoron kívül keletkező — kiugróan magas jövedelmekre reagált elsőként a társadalom. Ezeket a jövedelmeket a közvélemény igazságtalannak, méltánytalannak tekintette, amelyek sértik szocialista elosztási elveinket.

Nem véletlen, hogy a társadalom- és gazdaságpolitika a közvélemény nyomásának hatására — szintén elosztási oldalról — adminisztratív intézkedésekkel próbálta megállapítani a komoly társadalmi, morális problémákat okozó folyamatot.

Ezek az első lépések nemcsak a szocializált szektoron kívül jelentkező kiugróan magas jövedelmek visszafogására irányultak, hanem érintették a szocialista szektoron belüli pótlólagos munkavállalási lehetőségeket is. A 70-es évek közepére az ilyen jellegű melléktevékenységek az indokoltnál nagyobb mértékben szaporodtak, sok visszaélés történt, ezért született a másodállások és mellékfoglalkozások felülvizsgá-

latáról és csökkenéséről szóló rendelkezés.¹ Ugyancsak adminisztratív eszközökkel kívántuk visszafogni a szocialista gazdasági szektoron kívüli, magánjellegű tevékenységek terjedését. (Iparendéylek kiadásának, felhalmozási lehetőségeknek a korlátozása stb.)

Hamarosan kiderült azonban, hogy ezek az intézkedések szinte hatástalanok. A jövedelmek elosztását adott társadalmi-gazdasági feltételeink között lehet adminisztratív eszközökkel valamennyire egyenlősíteni, de ha az elosztást egyenlősítő törekvés nem számol megfelelően az elosztást szabályozó mögöttes viszonyokkal és magának a gazdaságnak a fejlettségével, akkor eredményei nem lesznek tartósak. Az adott viszonyok vagy az adminisztratív szabályok módosítását kényszerítik ki, vagy tovább fokozzák a nem szabályozott elosztás terjedését. Ez történt nálunk is. Az elosztási oldalon hozott intézkedések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Rohamosan növekedett az illegális (éppen a szabályozók következtében ilyen), hallgatólagosan megtúrt tevékenységek köre, ez fokozta a jövedelemkülönbségeket főleg a szocialista és a magánszféra között, ami kiváltotta a melléktevékenységek kiterjesztésére irányuló nyomást a szocialista szektoron belül is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági fejlődés olyan differenciált szükségleteket hívott életre, amelyek kielégítése szükségessé teszi a kiegészítő tevékenységek elismerését, akarva akaratlanul utat tört magának a kiegészítő gazdaság. Hova vezetett ez a felismerés? Elismertük, hogy a pótlólagos tevékenységek valós, társadalmilag elismert szükségleteket elégítenek ki, olyan tartós jelenségek, amelyek felszámolására való törekvés illúzió, egy lehetőség marad: szabályozottá, ellenőrizhetővé kell tenni. Ez a felismerés fordulatot hozott a kiegészítő tevékenységek megítélésében is. Felmerült az igény a termelési oldalról történő vizsgálatokra, általános véleményként fogalmazódott meg, hogy készüljön egy olyan átfogó közgazdasági tanulmány, amely reális konzekvenciák levonására ad lehetőséget. Ezzel egy etikai, morális oldalról felvetett kérdést áttettünk a gazdasági szféra területére.

A közgazdasági megközelítések sajátossága, hogy kiemeli e tevékenységek objektív gazdasági szükségszerűségét, jelentőségüket a szükségletek jobb kielégítésében, a lakossági ellátás javításában, az életszínvonal növelésében. Az elkészült elméleti munkák, empirikus felméréseken alapuló tanulmányok következményeként igen gyors és radikális gazdasági intézkedések születtek az elmúlt évben.²

Úgy tűnik azonban, hogy a termelési, közgazdasági oldalról történő megközelítéssel párhuzamosan lekerült a társadalomtudományi kutatások napirendjéről a szabadidőben végzett tevékenységek társadalmi, politikai hatásainak vizsgálata. Márpedig e jelenségek közgazdasági elemzése és megválaszolása — bár elengedhetetlen — elégtelen, ha figyelembe vesszük, hogy e gyűjtőfogalom számos olyan társadalmi és politikai problémát foglal magában, amelyek megoldása mind jelenlegi nehézségeink leküzdése, mind jövőbeli társadalmi fejlődésünk menete szempontjából égetően aktuális és szükséges.

A szabadidőben végzett tevékenységek terjedelme jóval nagyobb annál, semhogy marginális jelentőségűnek tekinthetnénk akár a lakosság ellátásában játszott szerepe, akár a lakossági jövedelmek differenciálódására, a dolgozók munkahelyi magatartására, életmódjára, életminőségére gyakorolt hatása szempontjából.

Hazai közgondolkodásunk sohasem volt mentes bizonyos fokú gazdaságcentrikusságtól. A helyzet paradox jellege éppen abban van, hogy miután egy társadalmi-politikai feszültségeket okozó jelenség gazdasági feltárása többé-kevésbé megtörtént, kezdeti gazdasági intézkedések születtek, a további társadalmi hatások vizsgálata homályba merült.

A dolgozat ezen a hiányosságon szeretne enyhíteni, amikor igen vázlatosan és

általánosan a szabadidőben végzett tevékenységek néhány társadalmi vonatkozását igyekszik jellemezni. Természetesen a feladat egyenlőre igen nehéz, kevés a tapasztalat, a hatások igen ellentmondásosak, megválaszolatlan vagy félig megválaszolt kérdések sokaságával állunk szemben.

A szabadidőben végzett tevékenységek hatása az életmódra

Amikor a közgazdaságtan a főálláson kívül végzett tevékenységek okait kutatja, arra az igen kézenfekvőnek látszó következtetésre jut, hogy az emberek jövedelmük — és ezen keresztül fogyasztásuk — növelése érdekében hajlandók hivatalos munkaidejükön túl is befektetéseket eszközölni.

Ebben a megközelítésben az embert csak mint a munkaerejével racionálisan gazdálkodó lényt tételezzük fel. Nincs azonban tiszta gazdasági racionalitás, mert az emberi szükségletek, ebből fakadóan az érdekek és a célok is összetettek, nemcsak anyagi természetűek. Csak az adott társadalmi kereteken belül értelmezhető az, hogy az ember gazdálkodik lehetőségeivel és önmagával: anyagiakkal, idejével, tudásával, érzelmeivel stb. Mindennapi tevékenységeink hierarchiáit maga a gazdasági-társadalmi élet teremti meg. Az ember eldönti, hogy mi az, ami az élete szempontjából lényeges és ezeket a hierarchia csúcsára helyezi. Ahol az emberek napi 12—14 órát dolgoznak, ott a mindennapi tevékenység csúcsán a munkatevékenység áll. A cselekvéseknek ez a hierarchikus rendszere, amelyet az emberek különböző szintű szükségleteik kielégítése céljából szerveznek, meghatározza azt, hogy hogyan élnek, azaz életük módját.

Hazánk eljutott a gazdasági fejlődésnek egy olyan szintjére, amelyen a népesség többségének — ha nem is egészének — számára az alapvető létszükségletek fedezése már nem okoz gondot. Igen lényeges kérdés azonban, hogy az elért anyagi eszközöket mire fordítjuk, az elért színvonalon milyen életmód alakul ki. Vajon a főálláson kívül végzett munkatevékenységek társadalmi-politikai hatásai egybeesnek-e hosszú távú társadalmi célkitűzéseinkkel, vagy akadályozzák, késleltetik azok megvalósulását?

A szabadidőben végzett tevékenységek hatása a jövedelemviszonyokra és a fogyasztási-struktúrára

Az anyagi javak termelésének megfelelő színvonalát biztosítani kell, s ez köznap és ideológiai értelemben egyaránt vallott célja társadalmunknak. Nem kétséges, hogy a kifejtett munka növeli az anyagi gazdaságot. Első megközelítésben tehát a pótlólagos munkavégzések a lakosság életmódjának alakulására pozitívan hatnak, hiszen az ott termelt javak, ott nyújtott szolgáltatások — s nem utolsósorban az onnan származó jövedelmek — jelentősen hozzájárulnak a kellemesebb, kulturáltabb életvitel anyagi-tárgyi feltételeinek megteremtéséhez. Az életmódot azonban nemcsak az anyagi-tárgyi feltételek színvonala határozza meg. Az életmód modelljeit végső fokon értékek, szokások, normák alakítják, az értékeszme- és normarendszerek orientálják az embereket cselekedeteikben. Ha szabadidejüket többletjövedelemért áldozzák fel, meg kell vizsgálnunk, milyen árat fizetnek ezért a többletjövedelemért és mit kapnak cserébe. A dolgozó a nagyobb jövedelem érdekében túlórázik, mellékállást vállal, fuszik stb. A több jövedelem magasabb fogyasztási szintet, életszintet tesz lehetővé. A fogyasztás azonban nem egyedüli és nem kizárólagos mértéke az

életszívnalnak. A kérdés az, hogy mit fogyasztanak, hogyan fogyasztják, miképpen fejlődik az ember, mint egyéniség a fogyasztás révén, bővül-e a műveltsége, látóköre? „Az életszívnal-politikának nemcsak az a feladata, hogy biztosítsa a minél teljesebb anyagi ellátást, hanem biztosítania kell a teljes emberi élet kibontakozását, az egyén és a közösség harmonikus kapcsolatának feltételeit is.”³

A kiegészítő tevékenységek jövedelem-viszonyokat módosító hatása rendkívül összetett probléma. Különböző rétegek, különböző módon és mértékben vesznek részt e pótlólagos munkavégzésben, sőt gyakori, hogy a jövedelem nem is munkából származik. Bonyolítja a helyzetet, hogy — bár igen szűk már ez a réteg — egyeseknek egyáltalán nincs lehetőségük kiegészítő jövedelmek szerzésére. Fokozzák-e a jövedelem-differenciákat vagy nivellálnak a kiegészítő jövedelmek?

— növelik a hátrányokat azon csoportoknál, amelyeknek nincs lehetőségük semmilyen formában bekapcsolódni a melléktevékenység szférájába,

— növelik a különbségeket a kiugróan magas jövedelmek,

— nivellálnak abban az esetben, ha az átlag-életszívnal elérését csak e pótlólagos jövedelem teszi lehetővé.⁴

A melléktevékenységekből származó jövedelem-módosulások abban az esetben jelentkeznek társadalmi feszültségként, ha növelik a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek közötti különbséget. Kiugró jövedelmekre általában a szocializált gazdasági szektoron kívül végzett tevékenységek esetében kerül sor. Ritka az, amikor a túlórákból, másod-, illetve mellékállásokból nagyobb feszültségeket okozó jövedelemkülönbségek adódnak. A relatív jövedelmi különbségek napjainkban nem nagyobbak, mint régebben, de a magasabb jövedelműek életszívnala ma már látványosabb fogyasztási javakban nyilvánul meg. A látványosabb cikkek fogyasztását természetesen nem kell elítélni, de feltétlenül erős e fogyasztási szokásrendszer negatív szubjektív hatása, hiszen az életszívnallal való elégedetlenség érzetét keltheti az alacsonyabb jövedelműekben.

A kiugróan magas jövedelműeknél is igen eltérő azonban a jövedelem felhasználása.

A községi, falusi népesség egy részénél a gazdasági felemelkedés alapja. Nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a falusi lakosság életszívnala a városi lakossáéhoz közeledjék. Ugyanakkor egy bizonyos anyagi-feltételrendszer megteremtődése után értelmetlen, torz fogyasztási struktúra kialakulásához vezethet. „A belső munkakényszer elképzelhetetlen anyagi gyarapodást eredményez, ám ez a gazdagodás nem a kulturális igények kibontakozásában, hanem egyértelműen kispolgári, már-már az irrationalitás határát súroló fogyasztási szokásokban csapódik le.”⁵

Az értelmiségi rétegekhez tartozóknak viszonylag több idejük marad pihenésre, kulturálódásra, művelődésre, mint más rétegeknek. A magasabb jövedelmi szinteken lényegesen nagyobb összeget fordítanak a család színvonalas ellátására. „Személyes célokra fordított kiadásuk egy főre átlagosan 43 százalékkal volt több 1979-ben, mint a munkásosztályhoz tartozó családoké, és 24,1 százalékkal haladta meg a szövetkezeti parasztság háztartásainak egy főre jutó kiadását. A legjelentősebb különbségek az egészségügyre, a testápolásra, közlekedésre, hírközlésre, valamint a művelődésre, üdülésre és szórakozásra fordított kiadások tekintetében vannak.”⁶

Ezen a területen arra is kell vigyázni, hogy a többletmunka ne váljon fontosabbá a főhivatásnál, s ne vezessen az anyagi javakért folytatott öncélú hajszához. Mindkét lehetőséggel számolnunk kell és meg kell találnunk azokat a formákat és módszereket, amelyekkel e negatív jelenségek megszüntethetők.

Nagyon gyakori ugyanis, hogy szerepcsere történik a fő- és mellékfoglalkozások rendszerében.

Nem jelentéktelen tényező az anyagi javakért folytatott öncélú önkiszákmányolás sem. A pénzszerzés „circulus vitiosus”-ában gyakran negatív vonások alakulnak ki a fogyasztói mentalításban. Kibontakozik a szerzésvágy, kialakul a túlhajtott individualizmus, mely az egyéni fogyasztás bővülésében látja a lét egyik legfontosabb célját, értelmét. A fogyasztást biztosító tevékenység másodlagossá, a fogyasztás-növelés eszközévé válik.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a jövedelem növeléséért eszközölt pótlólagos munkavégzések hozzájárulnak az életszínvonal növeléséhez, megteremtik a kulturáltabb, értelmesebb élet anyagi feltételeit — ennyiben tehát pozitívnak tekinthetők, néhány „vadhajtástól” eltekintve. Ilyen vadhajtások és elitélendők azok a jövedelmek, amelyek nem munkával, hanem mondvascinált jogcímeken, mellékutakon, nyereszkesedésen alapulnak. Ezek irritálják a közvéleményt, demoralizálnak és fokozzák az amúgy is meglévő társadalmi feszültségeket. Az ilyen jellegű jövedelmek keletkezésének természetesen gátat kell szabni.

De mennyiben biztosítja a javuló anyagi feltételek megteremtésének módja a teljes emberi élet kibontakozását? Tudunk-e a kialakult feltételrendszerben valóban szocialista módon élni? Marad-e időnk pihenésre, szórakozásra, művelődésre, ha a jobb körülményeket a szabadidő egy részének feláldozásával tudjuk csak megteremteni?

A főálláson kívül végzett tevékenységek hatása a szabadidőre

Mit áldoz az egyén az anyagi létfeltételek javításáért? Szabadidejének túlnyomó részét munkával, mégpedig gyakran igen intenzív munkával tölti el. A jövedelemkiegészítő tevékenységek a lakosság jelentős rétegeitől napi 2—6 óra többletidő-ráfordítást igényelnek. „A hárommillió fizikai dolgozónak évente elszámolt túlóra és túlmunka összeje a szocialista szektorban egymillió-kétszázezer ember évi teljes munkaidejével egyenlő.”⁷ Némely számítások szerint a felsőfokú végzettségűek 15 százalékának (30 ezer fő) és a középfokú végzettségűek 8 százalékának (80 ezer fő) van másodállásból eredő jövedelme.⁸ Az elmúlt években csaknem kétszer annyi lakás épült magánerebből, mint állami erőből.⁹ A létrehozott teljesítményérték 80—100 ezer fő teljes munkaidejét kötné le. A mezőgazdaságban a pótlólagos munkaidő-ráfordítás mintegy 2,7 milliárd munkaóra, ami csaknem 10 százalékkal több, mint a mezőgazdaság szocialista szektorában ledolgozott évi munkaórák száma. Ha a munkaidő ilyen meghosszabbításához hozzávesszük azokat a terheket, amelyeket a lakosság jelentős része más okokból visel, aligha tekinthetjük a melléktevékenységek jelenlegi mértékét a szocialista életmód hosszú távú perspektívái szempontjából egyértelműen pozitívnak.

Az életmód vizsgálatának egyik módszere a népesség napi időmérlegének megfigyelése, vagyis annak vizsgálata, hogy az emberek mivel töltik el a nap 24 óráját. Természetesen a tevékenységek szerkezetébe tartozik a szabadidő eltöltésének kérdése is. Felmérések igazolják, hogy a művelődésre, kulturális tevékenységekre, üdülésre fordított idő hazánkban viszonylag alacsony. Ez az alacsony arány nem a társadalom ilyen igényeinek fejletlenségével magyarázható, hanem inkább azzal, hogy a dolgozók igen hosszú időt töltenek naponta munkával. Nem vitás, hogy a szocialista társadalom fejlődésével nőtt a szabadidő aránya. Nem mindegy azonban, hogy az emberek növekvő szabadidejüket mire fordítják. Egy napi 12—14 órát dolgozó munkás mindennapi életét elsősorban az határozza meg, hogy ennyi időt dolgozik. A munkában eltöltött idő, a munka intenzitása messzemenően megszabja azokat a lehetőségeket,

amelyeket a maradék idő, a szabadidő nyújthat. Gyakran a szabadidő csak arra elegendő, hogy a dolgozó a munka fáradtságait kipihenje. Az anyagi élet jobbá tételéért való küzdelem tulajdonképpen megfosztja az embert attól, amit a technika és a tudományos fejlődés az emberi személyiség fejlődése szempontjából nyújt: a növekvő szabadidőtől.

A hivatalos munkaidőn túl végzett tevékenységeket pozitívnak tekintettük, amennyiben az anyagi-tárgyi feltételek javítását, az életszint emelését eredményezik. Látható azonban, hogy ez együttjár egy olyan tényezővel — nevezetesen a szabadidő csökkenésével —, amely hosszú távon aligha tekinthető emberközpontú szocialista társadalmunk célkitűzésének. Éppen ezért, amikor a többletmunkákra vonatkozó gazdaságpolitikai elképzeléseinket felvázoljuk, nagyon körültekintően kell eljárunk. Semmiképpen nem járható út- és ez nemcsak gazdaságossági, hanem etikai szempontból is igaz — a melléktevékenységek adminisztratív visszaszorítása, a több és intenzívebb munkára való törekvések elfojtása. Mindenképpen elgondolkoztató azonban egy olyan feltételrendszer kidolgozása, amely lehetővé tenné, hogy a kulturáltabb életmódhoz szükséges anyagi-tárgyi feltételeket a lakosság mindinkább a normál munkaidőn belül szerzett keresetéből legyen képes biztosítani.

A főálláson kívül végzett tevékenységek hatása az értékrendekre

Említettük, hogy az életmód különböző modelljeit nemcsak az anyagi—tárgyi feltételek szabják meg, hanem a különböző értéknorma- és szokásrendszerek is befolyásolják.

Mi akkor az a szocialista életmód-modell, amelyet veszélyeztetve látunk a szabadidőben végzett tevékenységek terjedésében? A szocialista életmódra vonatkozóan nincsenek kiforrott válaszaink. „A polgári életformából indulunk ki, nincs még perspektívánk, vagy legalább valamiféle elképzelésünk arról, hogy a jólétre épülő szocialista életmód milyen legyen.”¹⁰

Az elmúlt két évtizedben társadalmunkban nyíltan jelentkeztek ellentmondások az életmódfelfogásban, különösen a tekintetben, hogy mit nevezünk szocialista életmódnak. Az életmód ilyen módon közvetlen ideológiai, politikai és erkölcsi kérdés lett. Miben különbözik az ember élete a kapitalista és a szocialista társadalomban, miben nyújt többet a szocialista társadalom az emberhez méltó életmód kialakulásához?

Az életmódot végső soron meghatározó értéknorma- és szokásrendszerek sem lehetnek mentesek a melléktevékenységek hatásaitól, ha az életmód a tevékenységek sajátos viszonyrendszereinek szintetizálása. A szocialista életmód ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a tevékenységekben a szocialista értékrend fejeződik ki. De mit értünk szocialista értékrend alatt, kialakult-e, és ha nem, a melléktevékenységek terjedése elősegíti vagy gátolja annak kialakulását?

Az emberi értéket csak a társadalmi fejlődési folyamattól függően lehet értelmezni, és a fejlődés ellentmondásai az értékrendszerek ellentmondásaiban csapódnak le. A szocializmus kezdeti időszakának hivatalos értékrendjét a községi, emberi, társadalmi szempontok érvényesítése uralta. A lelkesedés, a fegyelem, az engedelmesség egyértelmű orientálói voltak az emberi cselekvéseknek. A reformot követő időszakban előtérbe kerültek a társadalmi célkitűzések mellett a racionális gazdaságossági szempontok is. A piaci viszonyok erősödésével megnövekszik az egyéni kezdeményezések, lehetőségek köre, az önálló döntések, a felelősségvállalás szerepe és ennek meg-

felelően fejlődik tovább a szocialista értékrend is. „... a személyes alternatívák, egyéni mozgáslehetőségek kiszélesedésével felértékelődik a tárgyi—dologi gazdagság.”¹¹

Egy olyan társadalomban, ahol a piaci viszonyok viszonylagos háttérbe szorulása sokáig akadályozta a gazdaságossági szempontok érvényesülését, ahol a hatékonyság vagy erkölcs kérdése sokáig egyértelműen az utóbbi javára dőlt el, a dologi szempontok erősödése szükségszerűen együttjár bizonyos irányvesztési tendenciákkal, zavarodottsággal az értékorientációkban.

A szocialista életmódot olyannak tartjuk, amelyre „... a közösségi önmegvalósítás mint a szocializmus alapértékének érvényesítése jellemző.”¹² Ugyanakkor „... gazdasági és társadalmi gyakorlatunk individualizmusra kényszeríti, önös érdekeinek védelmére vagy akár hajhászásra készíti, a magánéletbe szorítja be az emberek túlnyomó többségét.”¹³

Társadalmi célkitűzéseink és gazdaságossági, hatékonysági céljaink a társadalom tagjainál csapódnak le és önmagukban is konfliktus-helyzetet teremtenek az egyénben.

Segít-e az egységes szocialista értékrendszer kialakításában a különböző rétegek által különböző helyeken szabadidőben végzett tevékenység? Milyen értékeket stabilizál, milyen értékeket pusztít el, csökkenti-e az elbizonytalanodási, zaklatott tudati állapotot vagy fokozza az egyénben a konfliktusokat?

A kérdésekre lehetetlen egyértelmű válaszokat adni. Kétségtelen, hogy a munka mint értékfogalom — amely a szocializmus fejlődése során meglehetősen devalválódott és a munkaerkölcs fellazulásához vezetett — ismét igen magas helyet foglal el a társadalom értékhierarchiájában. Elfojtott energiák és képességek szabadulnak fel, fegyelmezettebb, intenzívebb munkavégzés folyik a melléktevékenységek terjesztésével. A vállalkozói magatartás társadalmi elismerése lehetőséget ad az egyéni kezdeményezések, ambíciók kihasználására.

Felfogható azonban ez az újfajta „munkaerkölcs” a pénzfétis egy sajátos változataként is, amely szerint bűn elmulasztani minden olyan munkát, amellyel pénzt lehet keresni. Ez az önhajszoláshoz vezet és negatív hatásként ítéltető meg.

A főálláson kívül folytatott keresőtevékenységek általában több közösséghez kötik a dolgozót. A túlórák kivéve szinte valamennyi melléktevékenység más területen, más intézményi közösségi keretekben zajlik. A közösségek általában eltérő norma- és szokásrendszerek alapján működnek. (Más közeg, más elvek, más kapcsolatteremtési módszerek.) Ez új konfliktus helyzetet teremt az egyén számára. Beilleszkedik-e az új közösségbe is, hol dolgozzon jobban stb.? Mindezek a dilemmák alakítják értékrendjét, letisztítják vagy még zavarosabbá teszik azt.

Az embernek szükséglete és joga, hogy egyéni életén keresztül alakítsa, befolyásolja környezetét. Az emberi közösségek azonban általában korlátozzák az egyéni teljesítmények és képességek versenyét. Egy olyan szituációban, amely „... megfosztja értékétől, rangjától az egyéni eredményt és teljesítményt ... illetve ... a teljesítmény megítélésében háttérbe szorítja a tevékenység egyéni jellegét ... az ember elveszti a felelősségvállalásának a mindennapi munkatevékenységben rejlő lehetőségét is.”¹⁴ Ezt a konfliktust próbálják feloldani azok, akik megpróbálnak kivonulni a közösségek közül, élnék a választás lehetőségével, vállalják a felelősséget is. A gyakorlatban azonban a magánszférában utat keresők sem vállalják a közösségtől való teljes leszakadás útját és így ők is új — ha lehet még súlyosabb — konfliktushelyzetbe kerülnek. A főállás mellett magán-tevékenységet végzők csoportjának sajátossága, hogy nem szűnik meg tagjainak korábbi státusza a szocialista szférában és emellett lép új viszonyok közé. A magán- és szocialista szférában való részvétellel kétféle szerepkörbe kerül az egyén, ugyanazon személy kétféle elvárással találkozik. Az egyébként is

ellentmondásokkal küszködő egyének ez a kétféle szerep további kérdőjeleket jelent. A szocialista és a magánszféra osztozik a dolgozón, véges erejét a két területen a munkavállaló megosztva használja fel. Egyikkel sem tud teljesen azonosulni, de a fokozottabb megfelelés az egyik szerepnek szükségképpen halványítja a másikkal való azonosulást, a kétféle követelménynek csak egymás rovására tud eleget tenni. A ketős státusz azonban már rétegződési problémákat is felvet.

A főálláson kívül végzett tevékenységek hatása a társadalmi rétegződésre

Mint ismeretes társadalmunknak alig van olyan rétege, csoportja, amely valamilyen formában ne kötődne a melléktevékenységek területéhez. Fentiek azt igazolják, hogy a főálláson kívül végzett tevékenységek nagy része egyszerre több, különböző réteghez köti a dolgozót.

Társadalmunk fejlődése során, a nagymérvű társadalmi mozgások következtében jelentősen csökkentek a rétegek közötti különbségek. Közeledik egymáshoz az egyes rétegek átlagos jövedelemszínvonala, csökkennek a korábban elég jelentős fogyasztási-szerkezeti és többé-kevésbé az életmódbeli különbségek is. Az igen különböző formákban terjedő szabadidőben végzett tevékenységek azonban új jelenségeket tárnak elénk a rétegződés szempontjából is.

A társadalom szerkezetét kétféle szempontból szokták vizsgálni: az aktív keresők és a háztartások szempontjából. A háztartásokon alapuló rétegződés-vizsgálatokban korábban is megjelentek az átmeneti, vegyes rétegek. Most azonban ugyanez a jelenség intenzívebben jelentkezik az aktív keresők szempontjából is. A még nem munkás, de már nem paraszt rétegek számtalan konfliktussal küszködnek. (Beilleszkedés, hagyományok, városi élet, paraszti élet, stb.) Ma a parasztságnak és a munkás-paraszt vegyes családoknak egyértelmű érdekük fűződik a háztájijához, és emellett, ha még marad valami a szabadidejükből egyéb magánjellegű tevékenységet is folytatnak. (Pl.: építkezések.) Ezek után minek nevezzük? Parasztnak, munkásnak, kistermelőnek vagy félig ennek, félig annak? Az ipari munkásság többsége is érdekelt a saját vállalatán kívüli munkavállalás különböző formáiban. (A kistermelőknek több, mint fele nem mezőgazdasági főfoglalkozású.) Az értelmiségi rétegeknél is az egyéb munkavállalások széles skálája lehető fel. Ha rétegelemzést kívánnának végezni, ugyancsak zavarba jönnének az említett esetekben. Mitől függ, hogy ki melyik réteghez tartozik? Nem lehet megmondani, mint ahogyan azt sem mondhatjuk, hogy van társadalmunknak egy kettős-, esetleg hármas státuszú külön rétege. Megkérdőjelezhető az az általánosan elterjedt fölfogás is, miszerint a szocialista társadalom alapvető jellemzője a rétegek közti állandó fölfelé áramlás. Ma már a mellékmunka- vállalásoknál nem jelent presztizsvesztést egy esetleg alacsonyabb rétegbe való visszalépés. A szellemi foglalkozásuk nagy része dolgozik például szabadidejében a mezőgazdaságban.

Az alapvető kérdés azonban társadalmi célkitűzéseink szempontjából az, hogy csökkenti, vagy növeli-e tendenciájában a rétegek között még meglévő különbségeket. Úgy tűnik csökkenti, hisz az egyszerre több réteghez való tartozás közelíti egymáshoz a rétegeket, bizonyos szokások megmerevedését gátolja, kicserélődhetnek életformaelemek és igények, átvehetők egyes célok, törekvések.

A jövedelmek, az életmód, a fogyasztási szerkezet szempontjából tehát egybesznek a rétegekülönbségeket csökkenteni kívánó társadalmi célunkkal.

Vannak azonban olyan csoportok — és nem ritkán éppen a leghátrányosabb helyzetű rétegek — amelyeknek semmilyen lehetőségük nincs arra, hogy valamilyen

formájában, részt vegyenek e tevékenységekben; ezek gyakran nem tudnak sem az első, sem a második szférában előrébb jutni. (Pl.: igen nehéz fizikai munkát végző segédmunkások, akik szabadidejüket kénytelenek pihenésre fordítani, ingázók, cigányság stb.) Ezeknél a csoportoknál jelentkezhet a kirekesztettség érzése, ami néha a teljes fásultsághoz, kiábrándultsághoz és igénytelenséghez vezet. A főálláson kívüli tevékenységek negatív rétegmódosító hatásai sem elhanyagolhatók, hisz kis mértékben is komoly konfliktusok forrásai lehetnek.

A főálláson kívül végzett tevékenységek néhány politikai hatása

A társadalmi feszültségek politikai feszültségeket szülhetnek. Mindazok az ellentmondások, amelyeket nagyon szűken és nagyon általánosan áttekintettünk, egyben politikai vonatkozásokat is tartalmaztak. Nem pusztán az erkölcsi, morális közérzet „borzolója”, hanem politikai életünk stabilitása is szükségessé teszi, hogy a kérdést ilyen oldalról se hagyjuk tisztázatlanul. A politikai cselekvés legfontosabb fóruma társadalmunkban a szocialista üzem, amely meghatározott szervezeti kereteket biztosít a politikai élet gyakorlására. A dolgozó elsősorban, mint a szocialista üzem tagja lép fel politikai szereplőként, vesz részt kollektív megmozdulásokban, él közéleti életet. Az egyéb politikai és társadalmi szervezetek működésének is elsődleges jelentőségű területe a szocialista nagyüzem. A dolgozó, amennyiben mellék-munkát vállal — legyen az szocializált szféra, vagy magánszféra — nemcsak munkakörét osztja el a két terület között, hanem minden cselekedete megoszlik. Vagy csak az egyik kollektívához kötődik, vagy mindkettőhöz, vagy egyikhez sem tartozik, kivonul a politikai- és közéletből. Ez elsősorban a magánszférában tevékenykedőkre jellemző. Ebben az esetben érdekei elsődlegesen nem a kollektíva sikereihez fűződnek, érzelmei nem kötik a kollektívához, nehezen jön létre a közösségi érdek, a közösség. A szocializmus embere számára különös jelentőséggel kellene bírnia a társadalmi, közéleti töltéssel bíró tevékenységeknek. Ennek akadályozója az anyagiakért folyó küzdelem elsődlegessége a tevékenységek rendszerében.

Politikai problémát jelent mindazok magatartása, akiknek gondolkodásban a kistermelés, az individualizmus, a társadalmi izoláció egyértelműen a spekulációt, a méltánytalanul magas jövedelmet testesíti meg. Bármennyire is szükségszerű közgazdasági értelemben e tevékenységek léte, azt el kell ismernünk, hogy ezek egy része ellentmond szocialista elveinknek, értékeinknek. Akik ebben csak az elvek feladását látják elfordulnak a társadalomtól, megkérdőjelezzik szocialista jellegét, nem vállalják az adózást — új értékeket, új közösségeket keresnek. (Pl.: visszatérés a valláshoz.)

Az illegális tevékenységek és jövedelmek ezen túl akadályozzák az erkölcsi és jogi normák érvényesülését, fellazítják a munkaerőpiacot.

A negatív politikai következmények mellett gyakran emlegetjük pozitívan értékelendőnek a demokratizálódási folyamatban elért hatást. Egész demokratikus fejlődésük szempontjából nagy jelentőségű, hogy a nagyobb demokrácia a kiegészítő tevékenységek területén — és itt a jogok és kötelezettségek egységéről van szó — erőteljesebbé teszi az ember igényét a munkahelyi demokrácia iránt, a vállalati szférában is kikényszeríti a demokrácia fejlesztését, ezzel meggyorsítja azokat a demokratizálódási folyamatokat, amelyeket a politikai vezetés már régóta napirendre tűzött.

Összegzés, következtetések

E rövid áttekintésből is látható, hogy amikor a főálláson kívüli tevékenységek támogatásáról vagy visszafogásáról döntünk, nagyon körültekintően kell eljárunk. Gazdasági, társadalmi és politikai szempontokat egyaránt mérlegelnünk kell. Bármilyen döntést hozunk is, valamilyen kompromisszumot kell kötnünk. Ezeknél a döntéseknél feltétlenül figyelembe kell vennünk a várható gazdasági eredmények mellett a társadalmi, politikai „költségeket” is, és fordítva, a társadalmi, politikai eredmények mellett a gazdasági árat, amelyet ezért fizetünk.

Figyelembe véve, hogy e tevékenységek terjedésével előreláthatólag hosszú távon számolnunk kell, úgy tűnik, a főálláson kívüli tevékenységek megítélésében, szabályozásban a gazdaságpolitikán és a gazdaságirányítási gyakorlaton kívül egyéb társadalomtudományi területekre is igen komoly feladatok hárulnak.

1. Mindenekelőtt külön kell választani e gyűjtőfogalom alá sorolt igen heterogén jelenségeket társadalmi-gazdasági jelentőségük, politikai, etikai konzekvenciáik, társadalmi szabályozhatóságuk szerint, és e sajátosságoknak megfelelően kell megkeresni a társadalmi cselekvés lehetséges módjait.

2. Gazdasági oldalról elsődleges fontosságú azon módszerek és eszközök keresése, amelyek lehetővé teszik a munka szerinti elosztás következetesebb érvényesítését a szocializált gazdasági szektoron belül. Ez feltételezi egy olyan keresetszabályozási rendszer kidolgozását, amely megalapozottabbá teszi a szocialista szektorok kereseti arányait. Bár a fejlődés során a morális-társadalmi tényezők hatása növekszik, ma még elsősorban az anyagi ösztönzés hatékonyabb tételében vannak óriási feladataink. Szinte évente átdolgozzuk — egyre bonyolultabbá tesszük — keresetszabályozási rendszerünket, anélkül, hogy ezen a területen számottevő eredményeket érjünk el. Bár az érdekek strukturáltságát elfogadtuk, még ma sem állíthatjuk, hogy a vállalati szervezeten belül megvolnának azok az intézményes formák — keresetek, amelyek lehetővé tennék az egyéni és csoportérdekek szembesülését, egyeztetését. Amennyiben sikerülne a szocializált szektoron belül egy igazságosabb, megalapozottabb bérezési rendszert kialakítanunk — amelyben az azonos mennyiségű és minőségű munka legalább megközelítőleg azonos díjazása megvalósulna — ez minden valószínűség szerint csökkentené a szocializált szektoron belül és kívül egyaránt jelentkező póttevékenységek ázsióját. A hatékonyabb ösztönzési rendszer a szocializált szektorban lehetővé tenné, hogy a dolgozók tevékenységüket, képességeiket, energiájukat a hivatalos munkaidőn belül hasznosítsák, s ez természetesen növelné szabadidejüket.

3. Ki kell szélesíteni, gazdagabbá, változatosabbá kell tenni a szabadidő felhasználásának lehetőségeit. A növekvő szabadidő aktív, személyiségfejlesztő felhasználásának elősegítésében a kultúra, a közművelődés területén kell további jelentős lépéseket tennünk. A korlátozott művelődési, kulturálódási lehetőségek nem hogy nem teremtik meg, nem fejlesztik, hanem egyenesen elfojtják az emberek ilyen jellegű szükségleteit, igényeit. Márpedig a szocializmus gazdasági alaptörvénye a társadalom valamennyi tagja minden oldalú fejlődésének biztosítását is magában foglalja.

4. Olyan érték- és eszmerendszer kialakulására kell törekednünk, amely lehetővé teszi az emberek számára az eligazodást a világban, amelyben nem egyértelműen az anyagi vezérlés érvényesül, amely az embereket az értelmes, értékes emberi élet megszervezésére orientálja. „Míg egyrésztől nem kényszeríthetjük rá az embereket a szocialista életmód valamiféle elképzelt utópiáját ... nem mondhatunk le arról sem, hogy ezt befolyásoljuk ... a szocializmus alapvető értékei szempontjából.”¹⁵ Nem ragaszkodhatunk egy szavakban megfogalmazott, elvont, távlati, eszmei modellhez.

A szocializmus valóságos gyakorlatából kell kiindulnunk, csak a valóságos folyamatok feltárása, elemzése teszi lehetővé e folyamatok bizonyos mértékű befolyásolását. „A szocializmus dilemmája éppen az, hogy eszmeileg kiérlelt, a konkrét feltételekkel nem — vagy nem mindig — adekvát értékrend elfogadtatására törekszik, még ki nem fejlődött társadalmi feltételek között kifejlesztett eszmék megvalósítására.”¹⁶

A hivatalos munkaidőn felül folytatott keresőtevékenységek társadalmi hatásait csak igen vázlatosan és általánosan próbáltuk felvázolni. Természetesen e hatásoknak az életmódon — jövedelmeken, fogyasztáson stb. — kívül még számtalan vonatkozása van, amelyek részletes kifejtésére a tanulmány keretei között nincs lehetőség. Pusztán arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a társadalom morális és közérzeti problémái semmel sem elhanyagolhatóbb tényezők, mint például az önnön válságaival viaskodó gazdasági élet. Amellett, hogy nem történt meg a problémakör részletes és aprólékos feltárása, használható recepteket sem adtunk a megoldási lehetőségekre, mert ilyenek nem is léteznek.

„Nincsenek tiszta és tökéletesen elvhű, konzisztens társadalmak. Minden valóságos rendszer egymásnak ellentmondó elvek és követelmények gyakorlatias kompromisszumaira épül ... lehetetlen egy zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet megalkotása, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai értékrendet és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát.”¹⁷

Igazán jól akkor cselekszünk, ha olyan kompromisszumokat kötünk, amelyek az egész társadalom — és nem csak a gazdaság — szempontjából legésszerűbbek és legelőnyösebbek.

Irodalom

- 1/1976. MÜM sz. r. A másodállásokra a rendelet szorosabb korlátokat állapít meg munkabér és foglalkoztatási idő tekintetében mint a mellékfoglalkozásokra.
2. 1981. évben hozott 26, 27, 28/1981. MT rendeletek, valamint a kisiparra vonatkozó 1025/1981. MT határozat.
3. JÁVORKA EDIT: A szakszervezetek szerepe az életszínvonal-politika alakításában és megvalósításában. Sokszorosítás, 1970. 15. old.
4. KOLOSI TAMÁS: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. Valóság, 1980. 3. sz. 41. old.
5. Életmód és közművelődés. Társadalmi Szemle, 1982. 2. sz. 28. old.
6. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 355. old.
7. GÁBOR R. ISTVÁN: Differenciálás és ösztönözés. Figyelő, 1979. október 3.
8. KOLOSI TAMÁS: A „mellékes” nem mellékes. Élet és Irodalom, 1980. 13. sz.
9. Statisztikai Évkönyv. KSH. 1975.
10. Gazdaság, 1969. 34. sz. 11. old.
11. TÚTÓ LÁSZLÓ: A szocialista értékrend fejlődéséről. Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz. 54—55. old.
12. Tanulmányok az életmódról. Gondolat, 1980. 27. old.
13. HANKISS ELEMÉR: I. m. 24. old.
14. HANKISS ÁGNES: A nem autentikus lét. Valóság, 1980. 4. sz. 58. old.
15. Gazdaság, 1969. 34. sz. 11. old.
16. LOSONCZI ÁGNES: Az életmód az időben, a tárgyakban és az emberekben. Gondolat, 1977. 276. old.
17. KORNAI JÁNOS: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980. 5. sz. 21. old.

INIE GESELLSCHAFTLICHE, POLITISCHE WIRKUNGEN DER TÄTIGKEIT NEBEN DEM HAUPTBERUF

ERZSÉBET H. HETESI

In den vorigen Jahren bekam die über die offizielle Arbeitszeit geleistete Tätigkeit in den sozialistischen Ländern — vor allem in unserer Heimat — eine besondere Bedeutung. In der alltäglichen Arbeit sind die Werktätigen bereit im Interesse der Zunahme am Einkommen grössere Anstrengun-

gen zu machen. Die Einkommensverhältnisse werden vor allem von diesen zusätzlichen Tätigkeiten modifiziert, dadurch üben sie auf die Lebensweise einen Einfluss. Die zusätzlichen Einnahmen gestalten auch die Struktur des Verbrauches, wirken auf die gesellschaftliche Schichtung und die Wertordnungen. Die Wirkung der zusätzlichen Tätigkeiten auf das politische Leben ist aber auch nicht gering, deshalb ist es ausser der wirtschaftlichen Beurteilung auch die Untersuchung ihrer gesellschaftlichen Wirkungen unbedingt nötig.

ОБЩЕСТВЕННОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ РАБОТЫ, ВЫПОЛНЯЕМОЙ СВЕРХ ОФИЦИАЛЬНОЙ

ЭРЖЕБЕТ ХЕТЕШИ

В последние годы в социалистических странах — особенности в Венгрии — большое значение имеет разного рода деятельность, выполняемая вне официального рабочего времени. Трудящиеся с целью увеличения своего дохода готовы делать значительные усилия в своей повседневной работе. Добавочная деятельность прежде всего изменяет материальные условия и тем влияет и на жизненные условия. Дополнительные доходы оказывают влияние и на структуру потребления, на дальнейшее расслоение общества и на категорию ценностей. Они оказывают заметное влияние и на политическую жизнь, и поэтому, кроме изучения экономического влияния дополнительной работы необходимо изучать и их общественное влияние.